

ความเป็นมาของเมืองนครราชสีมา

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการสร้างเมืองนครราชสีมา

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานของประเทศไทย เป็นดินแดนที่ตั้งอยู่บนที่ราบสูงโคราช (Korat Plateau) ล้อมรอบด้วยภูเขาสูงหลายเทือกหลายแนว เทือกเขาที่สำคัญได้แก่ เทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขาดงพระยาเย็น และเทือกเขาพนมดงรัก ดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้มีอาณาบริเวณกว้างใหญ่ที่สุดในบรรดาภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ และอยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางคมนาคมเศรษฐกิจและการเมืองไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ที่จริงแล้วดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน เคยมีความเจริญรุ่งเรืองและเป็นที่ตั้งของแคว้นแคว้นและอาณาจักรต่าง ๆ มาแล้วในอดีต ดังปรากฏเรื่องราวกล่าวถึงแคว้นแคว้นต่าง ๆ ในอุรังคนิทานหรือตำนานพระชาตุนพนมว่า ในกาลเมื่อจะสร้างพระชาตุนพนมนี้มีแคว้นต่าง ๆ ซึ่งตั้งอยู่ในดินแดนแถบภาคอีสานนี้ถึง 7 แคว้นด้วยกัน คือ แคว้นจุลนิพนมที่ตั่งอยู่ฝั่งตะวันออกเฉียงแม่น้ำโขง ในพงศาวดารโยนกกล่าวว่าได้แก่แคว้นตังเกี๋ยในอันนัมเหนือปกคลุมตลอด 12 จุฑไทยเหนือเมืองหลวงพระบาง แคว้นอินทปัฐนครอยู่ทางทิศใต้ของแคว้นศรีโคตบูรณ ได้แก่แคว้นกัมพูชา (เขมร) สมัยโบราณแคว้นกुरुทนครหรือโยชยาหรือทวารวดี สันนิษฐานว่าคงอยู่ตอกจากเทือกเขาดงพระยาเย็นและเทือกเขาเพชรบูรณ์ลงทางภาคกลาง แคว้นสาเกตนครหรือร้อยเอ็ดประตู อยู่ที่บริเวณจังหวัดร้อยเอ็ดปัจจุบันแคว้นหนองหาน หลวง อยู่บริเวณหนองหานสกลนคร แคว้นหนองหานน้อยอยู่ตจากหนองหานหลวงไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ได้แก่บริเวณหนองหานกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานีในปัจจุบัน และแคว้นศรีโคตบูรณ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระ

ชาติพนม เมืองเดิมว่าอยู่ที่ปากเขม็งไฟซึ่งไหลตกน้ำโขง ตรงข้ามพระชาติพนม ¹

จากการค้นคว้าเรื่องราวทางโบราณคดีที่มีมาแต่ก่อน และการออกสำรวจขุดค้นของเจ้าหน้าที่กองโบราณคดี กรมศิลปากร ซึ่งดำเนินงานอยู่เรื่อย ๆ ในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปรากฏว่าได้พบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากทั้งที่เป็นหลักฐานในยุคก่อนประวัติศาสตร์ และยุคประวัติศาสตร์

ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ได้พบร่องรอยของเครื่องมือหิน ตั้งแต่ยุคหินกลาง (Mesolithic) ลงมาจนถึงยุคหินใหม่ (Neolithic) การขุดค้นที่บ้านนาดี โนนกทา อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น และการขุดค้นที่บ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ได้พบว่ามีสำริดใช้สำริด เมื่อราว 5,600 ปีแล้ว ในชั้นดินที่พบเครื่องมือเหล็ก พบเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยสำริดและเหล็ก มีรูปแบบฝีมือและความจัดเจนสูง ที่สำคัญได้พบบรรดาลูกปัดและเครื่องประดับประดาที่ทำด้วยแก้ว อันแสดงให้เห็นว่าอู่สำริดมีการใช้แก้วมานานกว่า 2,000 ปีขึ้นไป

สำหรับยุคประวัติศาสตร์ เริ่มเมื่อมีการรับอารยธรรมอินเดีย มีตัวอักษร หนังสือนิพนธ์แล้วนั้น ในการออกสำรวจขุดค้นของเจ้าหน้าที่กองโบราณคดี เมื่อได้ออกไปสำรวจขุดค้นกับศาสตราจารย์ บี.พี. โกรสลีเยร์ (B.P. Groslier) นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. 2518 ² ได้พบร่องรอยโบราณวัตถุสถานของอาณาจักรเจนละหลายแห่ง กล่าวคือ ได้พบศิลาจารึกของเจ้าชายจิตรเสน 2 หลัก สร้างด้วยหินทรายสีแสด มีจารึกเป็นภาษาสันสกฤต ยังแลเห็นได้ชัดเจน อ่านได้ใจความว่าเป็นเรื่องการ

¹ พระเทพรัตนโมลี (แก้ว กนฺโตภาโส), อุรังคนิทาน (พระนคร : โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, 2512), หน้า 3-6.

² ศรีศักร วัลลิโภคม, "อู่สำริดระหว่างพุทธศตวรรษ 12-16," วารสารเมืองโบราณ 3 (ตุลาคม-พฤศจิกายน, 2519) : 38.

ปรายปรามบ้านเมืองในเขตนี้ ศีลาจารึก 2 หลักนี้พบที่ปากแม่น้ำมูลฝั่งใต้ บริเวณบ้าน
 คันเทวคา ตำบลโฆงเจียม อำเภอโฆงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี นอกจากนั้นแล้ว ณ
 บริเวณตำบะหรือตำปราสาท บนฝั่งของแม่น้ำมูล ห่างจากบ้านคันเทวคาขึ้นมาราว 2
 กิโลเมตร ยังพบชิ้นส่วนของแผ่นหินทราย และแท่งหินทราย อันเป็นส่วนประกอบของ
 เทวสถานหลายชิ้น พบฐานศิวลึงค์จารึกซึ่งอยู่ในสภาพดี เป็นจารึกของเจ้าชายจิตรเสน
 เช่นเดียวกัน ได้พบเมืองโบราณแห่งหนึ่ง ชื่อเมืองคอย พบเสมาหินหลายหลัก และพบ
 ชิ้นส่วนของฐานสถาปัตยกรรมแบบเจนละ ณ บริเวณบ้านสงเปือย อำเภอคำเขื่อนแก้ว
 จังหวัดยโสธร เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น การสำรวจค้นคว้าของคณะผู้จัดทำวารสาร เมือง
 โบราณ¹ ก็ได้พบหลักฐานใหม่ ๆ ทางโบราณคดีซึ่งเกี่ยวข้องกับศิลปะแบบทวารวดีและ
 ลพบุรีอีกมาก เช่น พบแหล่งเตาเผาเครื่องปั้นดินเผาสมัยลพบุรี ในเขตอำเภอบ้านกรวด
 จังหวัดบุรีรัมย์ พบเมืองโบราณ พระนอน และกลุ่มเสมาหิน เป็นต้น

จากการศึกษาของอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม โดยอาศัยความรู้ทางโบราณ
 คดี อาจสรุปขั้นต้นในเรื่องยุคหรือสมัยของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตามลักษณะการ
 เปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมได้ดังนี้

สมัยแรก อยู่ระหว่างยุคหินกลางถึงยุคหินใหม่ เป็นระยะเวลาที่มีความเจริญ
 ทางเทคนิควิทยาทำ ผู้คนในยุคนี้มีสภาพเร่ร่อน อาศัยอยู่ตามที่สูง เช่น เพิงภูเขาหน้าถ้ำ
 และตามฝั่งริมแม่น้ำ เช่นแม่น้ำโขง เป็นต้น รู้จักการทำกรเพาะปลูกพอสมควร

สมัยที่สอง ตอนปลายยุคหินใหม่ลงมาถึงยุคสำริด เป็นระยะเวลาที่คนเริ่ม
 อยู่เป็นกลุ่มใหญ่ อพยพลงมาทำการเพาะปลูกในที่ลุ่ม มีหลักแหล่งที่อยู่อาศัยค่อนข้าง
 ถาวร รู้จักปลูกข้าว ปลูกฝ้าย ทอผ้า หล่อสำริดชิ้นใช้ และทำเครื่องปั้นดินเผาที่มีลวด
 ลายเขียนสี ไซในพิธีฝังศพ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

สมัยที่สาม เป็นยุคเหล็ก มีความเจริญทางเทคนิควิทยาศาสตร์ รู้จักถลุงเหล็ก หล่อสำริดเป็นเครื่องประดับ เครื่องใช้ รู้จักหล่อแก้วและติดต่อกับชุมชนในดินอื่นทั้งใกล้และไกลอย่างกว้างขวาง เป็นยุคที่เกิดเป็นชุมชนใหญ่ ๆ ตั้งอยู่ตามที่ราบลุ่มใกล้ลำน้ำ หนองน้ำ และในบางแห่งก็คงสร้างเป็นเมืองขึ้นแล้ว วัฒนธรรมยุคนี้รวมสมัยเดียวกันกับวัฒนธรรมคองซอนในประเทศญวน ซึ่งแพร่หลายไปทั่วภูมิภาคเอเชียอาคเนย์

สมัยที่สี่ เป็นสมัยตอนต้นของประวัติศาสตร์ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นสมัยฟูนัน เริ่มแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมา มีการรับอารยธรรมอินเดียอย่างแพร่หลาย เกิดเป็นแคว้นแคว้นที่มีกษัตริย์ปกครอง มีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองในแคว้นอื่น ๆ สมัยที่สี่สิ้นสุดลงเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12

สมัยที่ห้า เริ่มตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 เป็นสมัยที่มีหลักฐานทางจารึกโบราณวัตถุสถานที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของบ้านเมืองในภาคอีสานกับแคว้นเจนละในลุ่มแม่น้ำโขง และแคว้นทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

สมัยที่หก เริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 เริ่มด้วยการแพร่หลายของวัฒนธรรมขอมสมัยเมืองพระนคร เข้ามายังบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล และลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ จนถึงการสลายตัวของวัฒนธรรมในดินแดนอีสานในพุทธศตวรรษที่ 19-20

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยที่ห้า คือในระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 มีโบราณสถานวัตถุที่ไคร้บอิทธิพล อารยธรรมอินเดียเหลืออยู่ให้ศึกษาถึงเรื่องอายุและความเจริญรุ่งเรืองในยุคนี้เป็นจำนวนมาก บรรดาบ้านเมืองที่เกิดขึ้นในระยะเวลาดังกล่าวของสมัยที่ห้านี้ มักจะตั้งอยู่ตามที่ราบลุ่ม แม่น้ำที่สำคัญ ๆ ไค้แก แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล แม่น้ำชี และแม่น้ำสาขาของแม่น้ำสำคัญเหล่านี้ บ้านเมืองที่เกิดขึ้น มีการรวมกันเข้าเป็นกลุ่มเมืองหรือแคว้นที่มีกษัตริย์ปกครองแล้ว ไคร้บอารยธรรมของอินเดียซึ่งแพร่หลายเข้ามาในรูปของศาสนา การปกครอง และประเพณีในราชสำนักนักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ส่วนมากมีความเห็นว่า บ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในยุคนี้รวมเป็นส่วนหนึ่งของ

แคว้นเจงละอันมีเมือง "อิสานประ" เป็นเมืองหลวง ซึ่งจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ถัง กล่าวไว้ว่า อิสานประตั้งอยู่ทางตะวันออกของแคว้นทวารวดี¹

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาหลักฐานทางเอกสารทั้งภายในและภายนอกประเทศ ประกอบกับพิจารณาคำแห่งที่ตั้งของบ้านเมืองตลอดจนรูปแบบในทางวัฒนธรรมศิลปกรรม อันมีที่มาจากระบบความเชื่อแล้ว อาจกล่าวได้ว่าบ้านเมืองในดินแดนอิสานมิได้รวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวภายในนามของแคว้นเจงละ หากประกอบด้วยแคว้นอื่น ๆ หรือกลุ่มของเมืองหลายแห่ง ซึ่งในบางระยะเวลาก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกษัตริย์เจงละบางองค์ เช่น ในรัชกาลของพระเจ้าภวรมันที่ 1 และพระเจ้ามเหศวรมัน (จิตรเสน) เป็นต้น²

กล่าวโดยสรุป ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 ดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อันประกอบไปด้วยบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ลุ่มแม่น้ำมูล และลุ่มแม่น้ำชี ได้เจริญขึ้นเป็นบ้านเมืองอย่างเต็มที่ และได้รับวัฒนธรรม 2 สายด้วยกัน คือสายวัฒนธรรมทวารวดี และสายวัฒนธรรมขอม³ ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียอีกต่อหนึ่ง โดยแพร่หลายผ่านเข้ามายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 2 ทาง คือ

1. ทางภาคกลางของประเทศไทย ผ่านเข้ามาทางช่องเขาในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ ดงพระยาเย็น และพนมดงรัก มาสู่ชุมชนในที่ราบลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ ของภาคนี้ เป็นวัฒนธรรมแบบทวารวดี ซึ่งมีลักษณะศิลปกรรมเป็นของเนื่องในพระพุทธศาสนาผสมกับวัฒนธรรมท้องถิ่นเดิมของภาคอิสาน ทำให้เกิดคติการสร้างเสมาหินปักตามเนินดินอุทิศถวายให้แก่พระพุทธศาสนา เสมาหินเหล่านี้พบแพร่หลายอยู่ทั่วไปในบริเวณต่าง ๆ ของภูมิภาค เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลสามัญ ตลอดจนบุคคลชั้นสูง ชั้นปกครองได้สร้างขึ้น

¹ ศรีศักร วัลลิโภคม, เรื่องเดิม.

² เรื่องเดียวกัน

³ อนุวิทย์ เจริญคุญกุล, "การศึกษาสถาปัตยกรรมสมัยลพบุรีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ," วารสารเมืองโบราณ 3 (ตุลาคม-ธันวาคม, 2519) : 63.

2. บริเวณบ้านเมืองคอนใต้ของปากแม่น้ำโขง และตะวันออกในเขตประเทศกัมพูชา และประเทศพม่าขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง เข้าสู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล เป็นวัฒนธรรมอันเกี่ยวเนื่องด้วยศาสนาพราหมณ์จากอาณาจักรเจนละ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณวัดภู แขวงเมืองจำปาศักดิ์¹ ชนชั้นปกครองเป็นผู้นำเอาคติทางศาสนาพราหมณ์เข้ามา จึงก่อให้เกิดมีการสร้างเทวสถาน ศิวลึงค์ และรูปโคหนทีชั้นบูชา และสิ่งเหล่านี้ก็ได้เป็นเครื่องหมายที่แสดงการขยายอาณาเขตและอำนาจทางการเมืองของแคว้นเจนละในดินแดนภาคอีสาน

กลุ่มเมืองต่าง ๆ ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16

เชื่อกันว่าในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 นั้น ดินแดนในอาณาบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยนั้นได้เจริญขึ้นเป็นบ้านเป็นเมืองอย่างเต็มที่ และเป็นสมัยที่มีหลักฐานทางจารึกโบราณวัตถุสถานที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของบ้านเมืองในภูมิภาคนี้กับอาณาจักรใหญ่ ๆ สองอาณาจักร ซึ่งมีอิทธิพลเหนือภาคอีสาน คือ อาณาจักรเจนละ บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและอาณาจักรทวารวดีที่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะภูมิประเทศและลักษณะของโบราณวัตถุ สถานที่สร้างขึ้นเนื่องจากความเชื่อทางศาสนาของบริเวณต่าง ๆ ทั่วภาคพื้นดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว อาจจะคาดคะเนได้ว่า ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 นั้น บรรดาบ้านเมืองต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ได้ถูกแบ่งออกเป็นแคว้นแคว้นต่าง ๆ ดังนี้ คือ

1. กลุ่มเมืองในเขตบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง-แม่น้ำมูล บริเวณนี้ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี นครพนม บึงโขงชลธิศ รอยเอื้อง ศรีสะเกษ และสุรินทร์ มีแม่น้ำโขงอยู่ทางด้านทิศตะวันออก และลำน้ำมูลไหลมาจากด้านทิศตะวันตกผ่านท้องที่ต่าง ๆ ในเขต

¹ ศรีศักร วัลลิโภคม, เรื่องเดิม, หน้า 47.

จังหวัดดังกล่าว แล้วมาบรรจบกับแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ภูมิภาค
 แห่งนี้อยู่ใกล้กับดินแดนของประเทศกัมพูชา ซึ่งอยู่กันคนละฟากเทือกเขาองเว็กด้านทิศใต้
 และบริเวณที่เคยเป็นเขตของอาณาจักรโบราณทางด่านตะวันออก ซึ่งในปัจจุบันคือเขตเมือง
 จำปาศักดิ์ของลาว โบราณสถานวัตถุที่พบมี 2 แบบ คือ แบบที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพุทธ
 อันเป็นของพื้นเมือง กับแบบที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพราหมณ์ อันเป็นของที่ชนชั้นปกครอง
 สร้างขึ้น สิ่งที่สร้างขึ้นในพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่ได้แก่ เสาหิน และพระพุทธรูปหินแบบ
 ทวารวดี พบอยู่ทั่วไปตามเนินดินที่เคยเป็นชุมชนโบราณหรือเมืองโบราณ มีลักษณะ เป็นฝีมือ
 พื้นเมืองไม่มีใครจะมีความพิถีพิถันในการทำเท่าใดนัก ผิดกับของที่สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์
 ซึ่งพบอยู่ตามบริเวณที่เคยเป็นสถานที่สำคัญ มักจะเป็นศิลปกรรมที่สวยงาม มีฝีมือช่างและ
 เทคนิคในการทำสูง แหล่งสำคัญที่พบโบราณสถานวัตถุในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งชนชั้นปกครอง
 ทำขึ้นมีหลายบริเวณ เช่น พบร่องรอยของปราสาทแบบสมโบร์¹ ฐานเทวรูป ทับหลัง และ
 ชิ้นส่วนของศิลาจารึกที่บริเวณแก่งสะพือ ในเขตอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี
 พบศิลาจารึก 2 หลัก สร้างด้วยหินทรายสีแดงของเจ้าชายจิตรเสน ที่บริเวณบ้านคันเทวคา
 ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี และพบเมืองโบราณแห่งหนึ่งชื่อเมือง
 คอย ณ บริเวณบ้านสงเปือย อำเภอกำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร เป็นต้น

2. กลุ่มเมืองบริเวณตอนกลางของแม่น้ำมูล บริเวณนี้เริ่มตั้งแต่เขตอำเภอนางรอง
 จังหวัดบุรีรัมย์ และเขตจังหวัดนครราชสีมา มีที่ราบลุ่มของลำน้ำซึ่งเป็นต้นน้ำ
 ของแม่น้ำมูลหลายสาย ได้แก่ ลำน้ำลำปลายมาศ ลำจักรราช ลำสะแทด และลำน้ำเชียง
 ไกร ไหลลงมารวมกันเป็นลำน้ำมูลในเขตอำเภอพิมาย แล้วไหลผ่านไปยังจังหวัดบุรีรัมย์
 และสุรินทร์ บริเวณดังกล่าวนี้มีร่องรอยของเมืองโบราณรูปไม่สม่ำเสมอกระจายอยู่เป็น

¹ อนุวัติ เจริญศุภกุล, เรื่องเดิม, หน้า 64.

"สมัยสมโบร์ อยู่ระหว่าง พ.ศ. 1150-1200 สมัยอีสานวรมันที่ 1 มีกลุ่ม
 ปราสาทที่เมืองสมโบร์ ไพรกุก นับเป็นสมัยที่ 2 แห่งสถาปัตยกรรมขอมก่อนสมัยพระนคร
 หลวง".

จำนวนมาก โบราณสถานและวัตถุที่พบตามชุมชนและเมืองโบราณเหล่านี้ มีอายุตั้งแต่ยุคโลหะลงมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี ค้นค้นบ้านเมืองในเขตนี้มีร่องรอยทางโบราณวัตถุสถานที่แสดงให้เห็นว่ามีลักษณะ เป็นของตนเองทั้งในค่านลัทธิความเชื่อวัฒนธรรมและศิลปกรรม ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่พบตามท้องถิ่นต่าง ๆ ดังเช่น พบเมืองโบราณสมัยทวารวดีตั้งอยู่ในเขตที่ลุ่มของลำน้ำลำปลายมาศ บริเวณบ้านเมืองฝ้าย ตำบลเมืองฝ้าย อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ พบพระพุทธรูปดินทรายขัดสมาธิภาคปรกขนาดใหญ่มีลักษณะเป็นแบบทวารวดีรุ่นแรการาวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ณ บริเวณเดียวกัน พบบริเวณเนินดินที่แสดงให้เห็นว่าเป็นชุมชนโบราณ ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำจักรราช บริเวณบ้านตะโนต ตำบลตะโนต อำเภอนโนสูง จังหวัดนครราชสีมา และ ณ ที่บริเวณเมืองพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา มีร่องรอยของเมืองโบราณที่ซับซ้อนหลายสมัย ที่เห็นได้ชัดคือบริเวณที่ตั้งของปราสาทหินพิมาย เป็นต้น

3. กลุ่มเมืองในบริเวณตอนต้นของแม่น้ำมูล เริ่มตั้งแต่เทือกเขาตงพระยาเย็นในเขตอำเภोजันทักลงมาถึงอำเภอสีคิ้ว อำเภอสุงเนิน อำเภอกันชูนทศ อำเภอขามทะเลสอ อำเภอปักธงชัย และอำเภอเมืองนครราชสีมา จัดเป็นบริเวณต้นแม่น้ำมูล มีลำน้ำลำตะคองไหลลงจากเทือกเขาตงพระยาเย็นทางตะวันตกมายังตะวันออก กลายเป็นลำแม่น้ำมูลผ่านอำเภอเมืองไปยังอำเภอจักรราชและอำเภอพิมาย ลำน้ำลำพระเพลิงไหลมาจากเทือกเขาพนมดงรักทางทิศใต้ลงสู่ที่ราบลุ่มทางตะวันออกพร้อมกับลำน้ำลำตะคองกลายเป็นแม่น้ำมูล ในบริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำทั้งสอง มีชุมชนโบราณที่เป็นบ้านเมืองกระจายกันอยู่ทั่วไป โบราณวัตถุสถานที่พบมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 ที่มีลักษณะเป็นของท้องถิ่นแตกต่างกันไปจากปราสาทหินของขอมในสมัยเมืองพระนคร ได้แก่บริเวณหินตั้งหรือเสมานินซึ่งมีปักอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่เป็นชุมชนโบราณ หรือบริเวณที่ใกล้เคียงกับชุมชนโบราณ บริเวณที่น่าสนใจมีอยู่ 2 บริเวณด้วยกัน คือ เมืองเสมานินเขตอำเภอสุงเนิน ตั้งอยู่ทางตะวันออกของลำน้ำลำตะคอง มีลักษณะเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่รูปร่างไม่สม่ำเสมอแบบทวารวดี ภายในเมืองมีโคกเนินที่เป็นซากพระสถูปเจดีย์หลายแห่ง มีฐานพระพุทธรูปและชิ้นส่วนของพระพุทธรูปแบบทวารวดีหลายแห่งที่เห็นได้ชัดในขณะนี้ได้แก่ซาก

พระพุทธรูปอนนาคาใหญ่ทำด้วยหินทรายและเสมาหินมีเสาปัก อยู่ทั่ววัดเสมาราม ซึ่งตั้งอยู่ทางใต้ของเมือง เป็นศิลปกรรมแบบทวารวดี และ ณ บริเวณที่เรียกว่าบ่ออิฐซึ่งอยู่ทางใต้ของเมืองเสมา พบจารึกหินทรายสีแดงเป็นภาษาสันสกฤตและภาษาขอม เป็นอักษรนูนเกาสัมัยก่อนเมืองพระนคร เป็นต้น

4. กลุ่มเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำชี เริ่มตั้งแต่เขตจังหวัดชัยภูมิของแก่น ตอนล่างของจังหวัดอุดรธานี กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ลงไปจนถึงเขตจังหวัดยโสธร เป็นบริเวณที่มีลำน้ำชีและลำน้ำสาขาต่าง ๆ ไค้แก ลำน้ำพรม ลำน้ำพอง ลำน้ำป่าว หลอเลี้ยง ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 นั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นดินแดนที่ปราศจากการเจือปนของวัฒนธรรมขอมจากแคว้นเจนละ ถึงแม้ในสมัยหลัง ๆ ลงมากก็ตาม คือ เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 เป็นต้นมา ดินแดนส่วนใหญ่ในเขตนี้ เช่นตอนเหนือของจังหวัดชัยภูมิ จังหวัดขอนแก่นและกาฬสินธุ์ก็ไม่พบร่องรอยของโบราณสถานที่เป็นแบบขอม พบเพียงอิทธิพลในค่านศิลปกรรมซึ่งเข้าไปเจือปนกับศิลปกรรมแบบทวารวดี ซึ่งเป็นแบบพื้นเมืองมาแต่เดิม

ในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีดังกล่าวมานี้ คงได้รับวัฒนธรรมและศิลปกรรมที่แพร่หลายจากภาคกลางของประเทศไทย อาจผ่านขึ้นมาทางเมืองศรีเทพในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ โบราณวัตถุสถานจึงมีศิลปะเป็นแบบทวารวดีเป็นพื้น บ้านเมืองในเขตนี้ไม่ค่อยหนาแน่นเหมือนที่พบในบริเวณตอนกลางของลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งอยู่ในเขตนครราชสีมา บุรีรัมย์ และสุรินทร์ ปรากฏว่าพบเมืองใหญ่ ๆ จำนวนน้อยในระยะที่ห่างกันตามลำแม่น้ำต่าง ๆ ที่เป็นสาขาของแม่น้ำชี พบหลักฐานที่น่าสนใจหลายอย่างทางค่านวัฒนธรรมของบ้านเมืองในดินแดนแถบนี้ เช่น พบกลุ่มเสมาหินทรายสีแดงและสีน้ำตาลมักอยู่เป็นจำนวนมาก ณ บริเวณหนองหินตั้งและบ้านโนนฆ้อง อำเภอกษัตริย์สมุทร จังหวัดชัยภูมิ พบเสมาหินขนาดใหญ่หลายหลัก ณ บริเวณบึงสามพันอันเป็นที่ตั้งของพระธาตุบ้านแก่ง ซึ่งเป็นเจดีย์สวยงามแบบลานช้าง และพบเสมาหินขนาดต่าง ๆ กันเป็นแห่งแปดเหลี่ยมและรูปสี่เหลี่ยมแบนปักอยู่ ณ บริเวณบ้านโนนเมืองและวัดป่าพระนอน ตำบลชุมแพ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น พบพระนอนสลักอยู่บนหน้าผาบนยอดเขาภูเวียง ซึ่งอยู่ในบริเวณระหว่างเขตอำเภอลำทะเมนชัย และอำเภอยุเวียง จังหวัดขอนแก่น ลักษณะพระพักตร์เป็นศิลปะแบบทวารวดี เป็นต้น

จากการพบหลักฐานทั้งที่เป็นศิลาจารึก โบราณสถาน โบราณวัตถุ ซึ่งได้รับ อิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ รวมทั้งการพบศิลปกรรมที่มีลักษณะเป็นของตนเองในแต่ละท้องถิ่น ตลอดจนทั่วทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 นั้น กลุ่มเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และสาขาของ แม่น้ำทั้งสองสายนี้ มีสภาพดังนี้ คือ

1. กลุ่มเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำโขง-แม่น้ำมูล อันได้แก่เมืองในเขตจังหวัด อุบลราชธานี นครพนม โยโสธร ร้อยเอ็ด ศรีสะเกษ และสุรินทร์จนจบบุรีรัมย์ เป็นแคว้นที่อยู่ในเขตอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรเจนละ ในสมัยรัชกาลพระเจ้าภวรมัน และพระเจ้ามเหศวรมัน¹ พบว่ามีการสร้างศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์ ศิวลึงค์ และรูปโคนนทิ กันอย่างแพร่หลาย

2. กลุ่มเมืองในบริเวณตอนกลางของแม่น้ำมูล ซึ่งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มของจังหวัดบุรีรัมย์ และนครราชสีมา เป็นกลุ่มเมืองที่นับถือพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเป็นหลัก มีการสร้างพระพุทธรูป และเทวรูปพระโพธิสัตว์ชั้นบูชาอย่างแพร่หลาย

3. กลุ่มเมืองในบริเวณตอนต้นของลุ่มแม่น้ำมูล อยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา ตั้งแต่อำเภอเมืองนครราชสีมา อำเภอปักธงชัย อำเภอสูงเนิน ขึ้นไปจนจดเทือกเขา

¹ อนุวัติ เจริญศุกกุล, "การศึกษาสถาปัตยกรรมสมัยลพบุรีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ," วารสารเมืองโบราณ : 63.

"กลางพุทธศตวรรษที่ 11 เจ้าชายภวรมัน เชื้อสายเจ้าแห่งพุนนังได้อภิเษกกับเจ้าหญิงสายกัมพูชา แล้วแยกตัวมาตั้งเป็นเจ้าอิสระไม่ขึ้นกับพุนนังอีกต่อไป พระองค์กับพระอนุชา คือเจ้าชายจิตรเสน (พระเจ้ามเหศวรมัน) ได้ร่วมมือกันมีบั้งคัมภ์ทางการเมืองต่อพุนนัง จนต้องถอยร่นลงไปทางใต้ของแหลมอินโดจีนเรื่อย ๆ จนพุทธศตวรรษที่ 12 อีสานวรมันที่ 1 จึงได้ตั้งเมืองขึ้นที่สมโบร์ ไพรกุก (จังหวัดกัมปงชัมในปัจจุบัน) นับเป็นสมัยแรกที่มีศิลปกรรมเป็นของตนเอง".

พนมดงรักและคงพระยาเย็นทางคันทะวันตก เป็นกลุ่มของเมืองที่นับถือพุทธศาสนาในระยะแรก ๆ และมีศาสนาพราหมณ์เข้ามาเจือปนในสมัยหลัง พบศิลาจารึกบอกชื่อแคว้นศรีจนาตะ และรายนามของพระมหากษัตริย์ที่ปกครอง

4. กลุ่มเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำตั้งแต่เขตจังหวัดชัยภูมิของแก่นไปจนถึงกาฬสินธุ์ เป็นบริเวณที่มีการนับถือพุทธศาสนาติดต่อกันเรื่อยมา มีการสร้างเสมาหิน พระนอน พระสถูป เจดีย์ แบบทวารวดีอย่างแพร่หลาย จัดเป็นกลุ่มเมืองที่ไม่มีศาสนาและสถาปัตยกรรมของขอมมาปน ศิลาจารึกบางหลักที่พบในเขตนี้ ระบุชื่อกษัตริย์ที่แตกต่างไปจากกษัตริย์ขอมในประเทศกัมพูชา นับได้ว่าเป็นเขตแคว้นที่เป็นอิสระแคว้นหนึ่ง

ผู้คนพลเมืองที่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จากหลักฐานทางโบราณคดีทำให้ทราบว่า ดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยนั้น เคยเป็นแหล่งอารยธรรมหรือแหล่งที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาแล้วในอดีต ตามบริเวณเมืองโบราณที่ยังมีร่องรอยเหลือปรากฏให้เห็นก็คงจะเคยเป็นแหล่งชุมชนที่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นมาก่อน จึงพอจะสันนิษฐานได้ว่า ดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยก่อนที่ชนชาติไทยจะได้เข้าไปมีอิทธิพลทางการเมืองปกครองเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรไทยนั้น คงจะเป็นที่อยู่อาศัยของคนหลายเชื้อชาติ หลายเหล่า อันได้แก่ พวกขอมมอญ ละว้า ไทยโบราณ และพวกซาซึ่ง เป็นพวกชาวเขา ปัจจุบันอาศัยอยู่แถบภูเขาในดินแดนของประเทศลาวกับญวนในอินโดจีน¹

ครั้นเมื่อชาวไทยได้รวบรวมกันเข้าเป็นปึกแผ่น ตั้งกรุงสุโขทัยขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1781 และตั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 1893 ขึ้นเป็นอาณาจักรของไทยในราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นดินแดนในแหลมสุวรรณภูมิแล้ว ก็ได้พยายามแผ่อำนาจทางการเมืองออกไปทางตะวันออก จนกระทั่งได้ปกครองดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตลอดจนหัว-

¹ พระเทพรัตนโมลี (แก้ว กนฺโทภาโส), อุรังคนิทาน, หน้า 2.

เมืองลาวและเขมรในเวลาต่อมา ในสมัยนี้ปรากฏว่า ผู้คนพลเมืองที่อาศัยอยู่ในอาณาจักรสยามประกอบด้วยชนชาติสำคัญ 6 ชาติ คือ พวกสยามหรือไทยแท้ ลาว มอญ เขมร มลายู และจีน ชนชาติสยามส่วนใหญ่อาศัยอยู่ตามลุ่มแม่น้ำเหนือปากอ่าวขึ้นมา อันได้แก่ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนชนชาตินลาว อาศัยอยู่ในเขตตั้งแต่ตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำนั้นขึ้นไป¹

นอกจากชนชาติจีนและชนชาติไทย ซึ่งเป็นราษฎรส่วนใหญ่ของเมืองนครราชสีมา² แล้ว ภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังเป็นที่อยู่อาศัยของชนชาตินลาว ลานช้าง เป็นพื้น และยังมีคนจำพวกอื่นที่หนีไปจากลาวลานช้าง มีชื่อเรียกเป็นอย่างอื่นต่างหาก อีกหลายพวก กล่าวคือ

1. พวกผู้ไทย หรือภูไทย ดันเคิมอยู่ทางเมืองพวนช้างเผี้ยวเหนือพุกาษาไทย ไซดอยคำหนีไปจากชาวลานช้าง มีเสียงแปร่งไปอีกอย่างหนึ่งพบตามเมืองต่าง ๆ แต่ที่เมืองเรณูนคร ดูเหมือนจะมีมากกว่าที่อื่น

2. พวกกะเลิง พบในเขตจังหวัดสกลนคร ดันเคิมว่าอยู่ที่เมืองกะตาก ไม่ทราบว่าเมืองกะตากนี้อยู่ที่ใดแน่ เพราะอพยพเข้ามาอยู่ในแดนลานช้างหลายชั่วคนแล้ว มีภาษาพูดต่างหาก ผู้ชายบางคนไว้ผมมวย บางคนไว้ผมประบ่าและมักสักเป็นรูปนกที่แกม

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ไพโรจน์ เกษแมนกิจ, เอกสารครอว์ฟอร์ด (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : โรงพิมพ์การศาสนา, 2510), หน้า 95.

² ชุมมหาวิไชย (จีน), "เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก," วชิรญาณ 15 (เมษายน-กันยายน, รศ. 115) : 2544.

3. พวกย้อ หรือญ้อ พบที่เมืองท่าอุเทน พุคภาษาไทยแต่สำเนียงแปร่งไปอีกอย่างหนึ่ง ถิ่นเดิมอยู่ที่เมืองชัยบุรี ใกล้ ๆ กับเมืองท่าอุเทนนั่นเอง หนีกองทัพกรุงเทพฯ¹ ข้ามไปอยู่ที่เมืองหลวงโปง เลงเสียดราวหนึ่ง ซึ่งอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใกล้กับแคนฉนวน แล้วจึงพากันกลับมาอยู่ที่เมืองท่าอุเทนเมื่อรัชกาลที่ 3

4. พวกแสก อยู่ที่เมืองอาจสามารถ ถิ่นเดิมอยู่ที่เมืองแสกทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใกล้เชิงเขาบรรทัดต่อเขตแคนฉนวน พวกแสกพูดภาษาไทย ผิวพรรณก็เป็นไทย

5. พวกโย้ย อยู่ที่เมืองอากาศอำนวย ไม่ได้ความว่ามาจากที่ใด

6. พวกกะตาก พบที่เมืองสกลนคร สืบไม่ได้ความว่ามาจากถิ่นที่ใด

7. พวกกะโซ้ เป็นชาวผิวคล้ำกว่าชาวเมืองจำพวกอื่นและพูดภาษาของตนเองต่างหาก พบแถบมณฑลอุดรหลายแห่ง แต่รวมกันอยู่มากเป็นปึกแผ่นที่เมืองกุสุมาลย์มณฑลถิ่นเดิมว่าอยู่ ณ เมืองมหาชัยกองแก้วทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่พวกกะโซ้ที่พบที่เมืองกุสุมาลย์มณฑลพูดภาษาไทยได้โดยมาก ขนบธรรมเนียมเช่นเครื่องแต่งตัวก็ใช้ตามอย่างไทย

8. พวกเขมรป่าดง ได้แก่ชาวเมืองแถบเมืองสุรินทร์ สังขะ ชุขันธ์ ศรีสะเกษ และเมืองตลุง (อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์) ซึ่งอยู่ทางภาคใต้ของดินแดนอีสานต่อ

¹ กองทัพกรุงเทพฯ ที่ยกไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ สมัยรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเล็งถึงเรื่องการตั้งเมืองขึ้นใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ว่า รัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชประสงค์จะกัญแด่แดนล้านช้างให้กลับมีบ้านเมืองจึงทรงมีพระบรมราโชบาย ให้ท้าวเพี้ยเกลี้ยกล่อมผู้คนและพาสัมครพรรคพวกของตนมาขอตั้งเป็นเมืองขึ้น จึงมีเรื่องเล่าเป็นที่ขบขันกันว่า ท้าวเพี้ยชาวเมืองชัยบุรีคนหนึ่งเกลี้ยกล่อมได้พรรคพวกชาวเมืองชัยบุรีแล้ว กลับเปลี่ยนความคิดมาขอตั้งเป็นเมืองท่าอุเทนขึ้น จนเป็นเหตุให้ชาวเมืองทั้งสอง ตั้งอยู่ในที่ที่กลับกัน คือชาวเมืองชัยบุรีอยู่ในเมืองท่าอุเทนและชาวเมืองท่าอุเทนซึ่งขอตั้งที่หลังต้องไปอยู่ที่เมืองชัยบุรี จนทุกวันนี้.

แดนกับกัมพูชา ชาวเมืองส่วนใหญ่เป็นเชื้อสายเขมร พูดภาษาเขมร และมีการละเล่น
 อย่างโบราณหลายอย่าง¹ พวกลาวชาวเมืองอุบลเรียกพวกชาวเขมรป่าดงเมืองสังขะ
 สุรินทร์ และศรีสะเกษว่า "ลาวสวยหรือเขมรสวย"²

การสร้างเมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมา หรือที่เรียกกันอย่างสามัญว่า โคราช เป็นเมืองโบราณ
 เมืองหนึ่งในอาณาจักรไทย เมืองนี้เดิมทีตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในเขต
 อำเภอสว่างแดนดิน ประกอบไปด้วยเมืองโบราณ 2 เมือง คือ เมืองเสมา กับเมืองโคราช-
 ประ

เมืองเสมาตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำลำตะคอง ในบริเวณที่ล้อมรอบไป
 ด้วยที่ลุ่มต่ำ เป็นเมืองแบบทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ ภายในบริเวณเมือง มีเนินดินที่เป็น
 ซากพระสถูปเจดีย์หลายแห่ง กำแพงเมืองสร้างด้วยแลง มีคูเมืองทั้ง 4 ด้าน พญาน
 พระพุทธรูปและเศษชิ้นส่วนของพระพุทธรูปทวารวดีหลายแห่ง ที่เห็นได้ชัดในขณะนี้ ได้แก่
 ซากพระพุทธรูปนอน ทำด้วยหินทรายขนาดใหญ่ และเสมาหินมีเสาปัก ๗ ที่วัดเสมาราม
 ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเมือง เป็นศิลปกรรมในสมัยทวารวดี แสดงให้เห็นว่าเมืองเสมา
 นี้เป็นเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 13 ลงมา³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (ธนบุรี : โรงพิมพ์
 รุ่งวัฒนา, 2514), หน้า 358-363.

² ชุมมหาวิไชย (จัน), เรื่องเดิม, หน้า 2528.

³ ศรีศักร วัลลิโภดม, "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16," วารสาร
เมืองโบราณ : 43.

อีกเมืองหนึ่ง เรียกกันว่าเมืองโคราช หรือเมืองโคราชเก่า สันนิษฐานว่าเดิมจะชื่อเมืองโคราชบุรี หรือโคราชปุระ ตามชื่อเมืองในอินเดีย เช่นเดียวกับชื่อเมืองอโยธยา เมืองลพบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี¹ ตั้งอยู่ทางฝั่งเหนือของลำน้ำลำตะคอง ในตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน ห่างจากเมืองเสมาไปทางทิศตะวันออกเฉียงประมาณ 6 กิโลเมตร ในบริเวณเมืองมีปราสาทหินขอม ๆ 2-3 แห่ง แห่งหนึ่งเคยพบศิวลึงค์ศิลา ขนาดยาว .92 x .28 เมตร กับศิลาทับหลังจำหลักลายเป็นรูปพระอิศวรประทับยืนบนหลังโคอสุภราช จึงน่าจะเชื่อว่าปราสาทหินหลังนี้อาจสร้างเป็นเทวสถานฝ่ายไสวณิกาย เมืองนี้สมัยหนึ่งคงเคยเป็นเมืองสำคัญของขอม ตั้งรักษาเส้นทางที่ลงมายังแผ่นดินต่ำทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี เพราะตั้งอยู่ในที่รวมทางเส้นทางเดินติดต่อทางของคองพระยาไฟกับคองพระยากลาง

. . . พิจารณาโดยแผนที่เห็นได้ว่าเป็นเมืองด่าน ตั้งรักษาทางที่ลงมาแผ่นดินต่ำ ควาทงเดินของคองพระยาไฟกับคองพระยากลางไปรวมกันที่เมืองโคราชนั้น พวกขอมที่ตั้งอยู่ทางแผ่นดินสูงไปมาติดต่อกับพวกขอมทางแผ่นดินต่ำ เดินทางของพระยากลางแลพระยาไฟเป็นนิจทั้ง 2 ทาง ยังมีเทวสถานของขอมสร้างไว้ที่ตำบลขั้วจำปา ในคองพระยากลางปรากฏอยู่แห่งหนึ่งทางคองพระยาไฟเมื่อสร้างทางรถไฟก็ชุกพบเทวรูปของขอมหลายองค์ แต่เทวสถานเห็นจะสูญเสียหายหมดแล้วจึงหาไม่พบ²

¹ พระยาเพ็ชรป่าณี, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 42.

² มานิต วัลลิโกคม, นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, 2502), หน้า 43.

อย่างไรก็ตาม เชื่อกันว่าที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย เคยเป็น อาณาบริเวณที่ขอมเคยขยายเขตเข้ามาปกครองโดยคงจะได้ตั้งเมืองศูนย์กลางการปกครอง เป็น 2 มณฑล คือ มณฑลฝ่ายเหนือ ตั้งเมืองที่ริมหนองหาน (คือเมืองสกลนครในปัจจุบัน) แห่งหนึ่ง และมณฑลฝ่ายใต้ ตั้งเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางการปกครองอีกแห่งหนึ่ง เข้าใจว่าเมืองพิมายคงจะเป็นเมืองสำคัญของขมยิ่งกว่าเมืองอื่นใดในภูมิภาคนี้ เพราะบริเวณเมืองและเทวสถานที่ย่อมสร้างไว้ ณ เมืองพิมาย ใหญ่โตงดงามกว่าที่อื่น ๆ ซึ่งเป็นเทวสถานที่มีขนาดย่อมลงมา เทวสถานแห่งอื่นที่สำคัญนอกเหนือจากเทวสถานในเมืองพิมายแล้ว ได้แก่เทวสถานที่ยังมีบริเวณเมืองท่าโกสุมพิสัย จังหวัดบุรีรัมย์ และเทวสถานที่ยังมีบริเวณในเมืองนครราชสีมาเอง ส่วนเมืองโคราชเก่านั้นคงจะเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญของขอม ซึ่งได้ตั้งรักษาเส้นทางที่จะติดต่อกันในระหว่างเมืองบนแผ่นดินที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับเมืองในที่ราบลุ่มภาคกลาง

เมื่ออาณาจักรทวารวดีเสื่อมลงประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 ขอมนอกจากจะได้ครอบครองดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยแล้ว ยังได้เข้ามามีอิทธิพลเหนือดินแดนในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย ทั้งนี้ มีข้อที่น่าสังเกตคือ ได้พบสถาปัตยกรรมแบบหนึ่งซึ่งส่วนมากสร้างด้วยศิลาแลงและศิลาทราย มักทำเป็นเทวสถานและวัดในพระพุทธศาสนา นักโบราณคดีได้กำหนดว่าสถาปัตยกรรมเช่นนี้เป็นแบบลพบุรี (พ.ศ. 1400-1700) และเป็นฝีมือช่างชนชาติขอม เทวสถานและพุทธาวาสดังกล่าวพบอยู่ทั่วไปในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทางเหนือสุดพบที่วัดเจ้าจันทร์ เมืองชะเลียง จังหวัดสุโขทัย ทางใต้สุดพบที่วัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมืองสุโขทัยเอง มีเทวสถานซึ่งต่อมาได้ถูกดัดแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนา คือ วัดพระพายหลวง จึงแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของขอมคงจะได้แผ่เข้าไปในเมืองสุโขทัยแล้ว¹ นอกจากนี้ ยังปรากฏว่า

¹ ตรี อมาตยกุล, "ประวัติศาสตร์สุโขทัย", คำบรรยายสัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย พ.ศ. 2503 กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง จังหวัดสุโขทัย วันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2507, หน้า 173-176.

เมื่อก่อนที่ชาวไทยจะไดรวบรวมกำลังกันตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้นนั้น พ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองภาคซึ่งเป็นหัวหน้าคนไทยผู้มีฝีมือทางการรบคนหนึ่ง ได้อภิเษกกับธิดาของกษัตริย์กัมพูชา ได้รับพระราชทานพระขรรค์ชัยศรี และพระราชทินนามว่า "ศรีอินทราทิตย์" อีกด้วย ¹

ใน พ.ศ. 1781 ชาวไทยที่อาศัยอยู่โดยรอบบริเวณกรุงสุโขทัยมีกำลังมากขึ้น จึงได้รวบรวมกันเป็นกองทัพขับไลพวกขอมที่ตั้งมั่นอยู่ ณ เมืองสุโขทัย โดยมีพ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองภาค กับพ่อขุนบางกลางหาว เจ้าเมืองบางยาง เป็นหัวหน้าร่วมกันโจมตีขอม สมภาคโชนล่ำพวงจนแตกพ่ายไป แล้วพ่อขุนบางกลางหาวก็ได้รับการอภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกแห่งราชวงศ์พระร่วง ครองกรุงสุโขทัย ทรงพระนามว่า "พ่อขุนศรีอินทราทิตย์"

เมื่อแรกที่สุโขทัยเป็นอิสระนั้น อาณาเขตยังคับแคบ ดูเหมือนจะมีเมืองใหญ่ แต่เมืองเชลียง นอกจากนั้นก็ยังมีแต่หัวเมืองขึ้นทางริมลำน้ำปิง น้ำยม น้ำน่านอีกไม่กี่เมือง อาณาเขตทางเหนืออยู่แค่เมืองตาก และเมืองแพร่ ทางใต้ลงมาแค่เพียงเมืองพระบางที่ปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ ผู้คนพลเมืองก็มีไม่มากนัก ดังนั้นจึงปรากฏเรื่องราวในศิลาจารึกว่า พ่อขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด ไม่ยอมอยู่ในอำนาจของสุโขทัยและได้ยกกองทัพมาตีเมืองตาก ² จนต้องเกิดสงครามชนช้างกันขึ้น และพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งขณะนั้นเป็นโอรสองค์รองของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ก็ได้แสดงความกล้าหาญตายการไล่ช้างทรงเข้าต่อสู้กับขุนสามชนจนได้รับชัยชนะ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 174.

² ประเสริฐ ณ นคร, "ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย," ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยและเรื่องขงเกลือ (ไม่) เค็ม พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญเรือง ณ นคร ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน วันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2514 (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2514), หน้า 68.

ประมาณ พ.ศ. 1822 พ่อขุนรามราช (รามคำแหง) ได้ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นกษัตริย์องค์ที่ 3 แห่งราชวงศ์พระร่วง ในรัชกาลนี้สุโขทัยได้ขยายอาณาเขตออกไปกว้างใหญ่ไพศาล กล่าวคือ ทิศตะวันออกได้จรดหลวง สองแคว (พิษณุโลก) ลมบาจาย (หล่มเก่า) สระคาถึงฝั่งโขง เวียงจันทน์ และเวียงคำ ทิศใต้ได้คชนที (กำแพงเพชร) พระบาง (นครสวรรค์) แพรก (ชัยนาท) สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีธรรมราช จนสุดฝั่งทะเล ทิศตะวันตกได้ เมืองฉอด หงสาวดี ถึงสมุทรเป็นอาณาเขต ทิศเหนือได้เมืองแพรก เมืองน่าน เมืองพลัว (อำเภอบัว จังหวัดน่าน) เลยฝั่งโขงไปถึงเมืองชวา (หลวงพระบาง) ที่ยังเป็นแดนขอมในสมัยนั้น เห็นจะเป็นเพียงมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุบล และอาจจะเป็นมณฑลจันทบุรีอีกมณฑลหนึ่ง¹

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า แม้ว่าในสมัยที่อาณาจักรสุโขทัยสามารถแผ่อำนาจไปปกครองดินแดนต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวางที่สุดในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ทั้งนี้ได้กล่าวมาแล้ว เมืองนครราชสีมาซึ่งอยู่ในดินแดนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก็มีได้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสุโขทัยแต่อย่างใด เมืองเสมาร่างและเมืองโคราชเก่า² ก็ยังคงเป็นดินแดนของขอมอยู่

เมื่ออาณาจักรสุโขทัยเริ่มลดอำนาจลงภายหลังรัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแล้ว ได้เกิดอาณาจักรแห่งใหม่ของคนไทยขึ้นอีกแห่งหนึ่งทางตอนใต้ของสุโขทัย ในปี พ.ศ. 1893 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ทรงสถาปนาราชวงศ์อู่ทองขึ้นครองกรุงศรีอยุธยา และให้พระราเมศวรราชโอรสเสด็จขึ้นไปครองเมืองลพบุรี ครั้งนั้นกรุงศรีอยุธยามีเมืองขึ้น 16 หัวเมือง ได้แก่ มะละกา เมืองชวา เมืองตะนาวศรี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะด่าเลิง เมืองสงขลา

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

² เมืองเสมาร่าง คือเมืองเดียวกันกับเมืองเสมา
เมืองโคราชเก่า คือเมืองเดียวกันกับเมืองโคราฆปุระ.

เมืองจันทบุรี เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร
เมืองกำแพงเพชร เมืองนครสวรรค์¹

ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) กษัตริย์องค์แรกแห่งกรุงศรีอยุธยา
นี้เอง ปรากฏว่าอำนาจของขอมได้เสื่อมลงจนต้องยอมอ่อนน้อมต่ออาณาจักรอยุธยา ทั้ง
ปรากฏหลักฐานตรงกันทั้งในพงศาวดารไทย และพงศาวดารเขมร กล่าววา

ศุภมัทศักราช 712 ปีชวด โทศก วันศุกร์ เดือนห้า ขึ้นหกค่ำ เพลาสาม
นาฬิกาเกาบาท สถาปนากรุงพระมหานครศรีอยุธยา

. . . แล้วพระเจ้าอู่ทองเสด็จเข้ามาครองราชสมบัติ ซึ่งพอพรหมณถวาย
พระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว กรุง-
เทพทวารวดีศรีอยุธยามหาธิลกษณพรตน์ราชธานีบุรีรมย์ จึงให้สมเด็จพระเจ้า
ลูกเขย พระราเมศวรขึ้นไปครองราชสมบัติในเมืองลพบุรี . . . ครั้งนั้นพระยา
ประเทศราชขึ้น 16 เมือง . . . แล้วให้ขึ้นไปเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
พระราเมศวรลงมาแต่เมืองลพบุรี จึงกราบทูลว่า ขอมแปรพักตร์จะให้ออกไป
กระทำเสีย พระราเมศวรได้ฤกษ์ยกพลหาพัน ไปถึงกรุงกัมพูชาธิบดีเพลาพลบ
ค่ำ . . . มีพระราชโองการให้ขุนตำรวจออกไปอัญเชิญสมเด็จพระบรมราชา
ธิราชเจ้าผู้เป็นพระเชษฐาอยู่ ณ เมืองสุพรรณบุรี . . . พระเจ้าอยู่หัวตรัส
ว่า ให้อัญเชิญท่านออกไปช่วยหลานท่าน สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า จึงยก
ทัพรีบออกไปถึงกรุงกัมพูชาธิบดี ไครบเอาชัยชนะได้ ไคกวาดข้าวถ้ายครวข้าว
กัมพูชาธิบดี เข้าในพระนครเป็นอันมาก²

¹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน
(นครหลวงกรุงเทพนบุรี : โปษีสามคณาการพิมพ์, 2515), หน้า 1.

² เรื่องเดิม, หน้า 1-2.

พงศาวดารเขมรเล่าถึงการรบครั้งนั้นว่า

. . . จึงพระบรมล่ำพวงราชาผู้เป็นราชบุตร เป็นประถม เสด็จราชย์อยู่ในพระนครหลวงในปีชาลนั้น พระองค์ทรงราชย์ลุดักกราช 714 ศกปีมะโรง นักษัตรได้ 3 ปี จึงพระเจ้ารามาชิตีที่หนึ่งกรุงไทยยกทัพมาล้อมเมือง ลุดักกราช 715 ศกปีมะเส็ง นักษัตรได้ปีหนึ่ง พระเจ้ารามาชิตีจึงได้เมือง พระเจ้าล่ำพวงราชาผู้สุด พระเจ้ารามาชิตีจึงตั้งพระราชบุตรของพระเจ้าล่ำพวงให้ทรงราชย์อยู่ในพระนครหลวงทรงนามว่า เจ้าปาสัตร์ ในปีมะเส็งนั้น . . . 1

จากหลักฐานที่บันทึกไว้ในพงศาวดารดังที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจสันนิษฐานได้ว่าเมื่อตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมเด็จพระรามาชิตีที่ 1 (อู่ทอง) คงจะได้มีพระราชบัญชาให้ยกกองทัพออกไปตีพระนครหลวง เมื่อได้ชัยชนะแล้วจึงโปรด ฯ ให้เจ้านายเขมรครองราชสมบัติสืบต่อมาในฐานะเป็นเมืองประเทศราชของไทย อาณาจักรอยุธยาคงจะได้ขยายออกไปครอบครองหัวเมืองต่าง ๆ ของขอม ซึ่งตั้งอยู่บนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ท้องที่ซึ่งต่อมาได้แก่ มณฑลนครราชสีมา ตลอดจนมณฑลจันทบุรี รวมทั้งเมืองพิมายซึ่งเป็นเมืองสำคัญของขอมด้วย แต่ในสมัยคนกรุงศรีอยุธยานั้นพลเมืองในท้องที่ดังกล่าวโดยมากยังเป็นคนเขมรอยู่ และคนเหล่านี้ก็ยังไม่ยอมอ่อนน้อมต่อไทยโดยราบคาบ กรุงศรีอยุธยาจึงเพียงแต่จัดปกครองหัวเมืองบนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วยการตั้งรักษากำแพงอยู่ที่เมืองโคราชเท่านั้น 2

¹ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1 เล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 191.

² ท. อมาตยกุล, ขงคืโนประวัติศาสตร์และโบราณคดี (ธนบุรี : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2513), หน้า 326.

แม้ว่ากรุงศรีอยุธยาจะได้ทำสงครามกับกัมพูชา จนได้รับชัยชนะและเข้าไปมีอำนาจเหนือดินแดนของขอมบนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แล้วก็ตาม แต่กรุงศรีอยุธยาก็ยังไม่คิดจะขยายเขตแดนไปทางลุ่มแม่น้ำโขง จึงได้ตอบรับพระราชสาส์นทางไมตรีของพระเจ้าฟ้างุ้มกษัตริย์แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต และได้กำหนดเขตแดนร่วมกัน โดยถือเอาภูเขาทองพระยาไฟเป็นเส้นกันเขตแดน¹ ระหว่างอาณาจักรทั้งสองพระราชสาส์นของพระเจ้าฟ้างุ้ม นอกจากจะมีใจความสำคัญเป็นการผูกไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาแล้ว กษัตริย์แห่งลานช้างพระองค์นั้นยังทรงแสดงความปรารถนาว่าจะทรงส่งพระนางแก้วยอดฟ้าราชธิดามาถวายเป็นบาทบริจาริกาแด่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แห่งกรุงศรีอยุธยาอีกด้วย ถ้าหากว่าพระราชธิดาพระองค์นั้นจะได้ทรงเจริญพระชันษาขึ้นแล้ว²

ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยานั้น ไทยคงจะมีขอบเขตอำนาจในการปกครองหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพียงแค่หัวเมืองที่ได้เคยเป็นของขอมมาแต่ก่อน ในแถบเทือกเขาทองพระยาไฟ และตอนต้นของลุ่มแม่น้ำมูลเท่านั้น จึงน่าจะเชื่อได้ว่าเมืองโคราชเก่าและเมืองเสมาร้าง คงจะตกอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงศรีอยุธยาด้วยเช่นกัน

ครั้นถึงรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231) กรุงศรีอยุธยาได้เสริมสร้างหัวเมืองสำคัญ ๆ ทางชายแดนหลายเมือง ให้มีป้อมค่ายและคูเมืองที่มั่นคงพอที่จะใช้ป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตได้ เช่น ทิศเหนือ ได้แก่อำเภอพิบูลย์โลก และทิศใต้ ได้แก่อำเภอนครศรีธรรมราช เป็นต้น ส่วนทางด้านทิศตะวันออกของพระราชอาณาจักร กรุงศรีอยุธยาได้เข้าไปตั้งรักษาอำนาจอยู่ ณ เมืองโคราชเก่ามาตั้งแต่สมัย

¹ อุทัย เทพสิทธิ์า, ความเป็นมาของไทย-ลาว (พระนคร : โรงพิมพ์สาส์นสวรรค์, 2509), หน้า 167.

² เรื่องเดียวกัน.

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แล้ว และเข้าใจว่าในขณะนั้นเมืองโคราชเก่าก็คงจะทรุดโทรมลงตามกาลเวลา อาจเป็นเพราะเหตุนี้ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงโปรดฯ ให้ย้ายเมืองโคราชเสียใหม่ โดยย้ายเมืองเดิมซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน มาสร้างเป็นเมืองชั้นใหม่ ให้มีป้อมปราการ และคูเมืองล้อมรอบในที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองนครราชสีมาในปัจจุบัน แล้วเอาชื่อเมืองเดิมทั้งสองเมืองมาผูกขึ้นเป็นนามใหม่ เรียกว่า "เมืองนครราชสีมา" แต่คนทั่วไปมักเรียกกันเป็นสามัญว่า "เมืองโคราช" ¹

ลักษณะของเมืองนครราชสีมาซึ่งย้ายไปสร้างในที่ใหม่นั้น คล้ายกับเมืองนครศรีธรรมราช ทั้งขนาดและการวางผังเมือง ตลอดจนการสร้างป้อมปราการล้อมรอบตัวเมือง ยังมีเอกสารของข้าหลวงเมืองนครราชสีมากล่าวว่

. . . อนึ่ง เมืองนครราชสีมา . . . เมืองนั้นคล้ายนครศรีธรรมราชแลก็จะขนาดกัน แต่ในเมืองนี้มีบ้านมากกว่า ถนนก็คล้ายกัน ประตูก็มี 4 เหมือนกันแต่คนละอย่าง ที่นครราชสีมาประตูไม่มีลับแลและหลัง . . . หอรบ ถนนใหญ่ในเมืองกว้าง 4 วา ตัดเป็นสี่เหลี่ยมมีถนนกลางเมืองเหมือนกัน แลที่นอกเมืองโคราชจะมีบ้านครึกครื้นกว่าสักหนอยกว่าถนนใหญ่ . . . ²

กำแพงเมืองนครราชสีมาก่อด้วยอิฐมีใบเสมาเรียงรายตลอด มีป้อมตามกำแพงเมือง 15 ป้อม มีประตู 4 ประตู สร้างด้วยศิลาแลง มีชื่อเรียกดังต่อไปนี้

ทิศเหนือ ประตูพลแสน หรือประตูน้ำ

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1, นิทานโบราณคดี, หน้า 300.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม.46/1 เรื่อง "หนังสือราชการของมหาดไทย บอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา".

ทิศใต้ ประตูไชยณรงค์ หรือประตูผี
 ทิศตะวันออก ประตูพลด่าน หรือประตูตะวันออก
 ทิศตะวันตก ประตูชุมพล

ประตูเมืองทั้งสี่แห่งนี้มีหอรักษาการอยู่ข้างบนทำเป็นรูปเรือ (คฤห) หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผา มีข้อฟ้าใบระกาเหมือนกันทุกแห่ง ปัจจุบันคงเหลือรักษาไว้เป็นแบบอย่างเพียงแห่งเดียว คือ ประตูชุมพล

เมืองที่ขึ้นกับเมืองนครราชสีมา

ในทำเนียบครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่าเมืองนครราชสีมา มีเมืองขึ้น 5 เมือง¹ คือ

เมืองชัยภูมิ	อยู่ทางทิศเหนือ
เมืองบุรีรัมย์	อยู่ทางทิศตะวันออก
เมืองนครจำนงค์	อยู่ทางทิศตะวันตก
เมืองพิมาย	อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
เมืองนางรอง	อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้

ครั้นถึงสมัยกรุงเทพ ๓ เป็นราชธานี จดหมายเหตุรายชื่อเจ้าเมืองลาวเขมรในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้กล่าวถึงรายชื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้นของนครราชสีมาไว้ดังนี้ คือ

เมืองพุทไธสง	พระเสนาสงครามเจ้าเมือง
เมืองภูเขียว	พระไกรสิงหนาทเจ้าเมือง

¹ พระยาเพชรบูรณ์, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467,
 หน้า 50.

เมืองชัยภูมิ	พระภักดีชุมพลเจ้าเมือง
เมืองรัตนบุรี	พระศรีนครชัยเจ้าเมือง
เมืองพิมาย	พระพิมาย
เมืองนางรอง	พระยานางรอง
เมืองตลุง	พระตลุง
เมืองปักธงชัย	พระศรีอัครราชเจ้าเมือง
เมืองสีมม	พระยานรินทร์เจ้าเมือง
เมืองแปะ	พระยาลครภักดีเจ้าเมือง" ¹

ต่อมาจะเป็นในครั้งใดบ้างไม่ปรากฏชัด ได้มีการตั้งเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาอีก 9 เมือง ได้แก่

ทิศเหนือ	เมืองบำเหน็จณรงค์
	เมืองจัตุรัส
	เมืองเกษตรสมบูรณ์
	เมืองภูเขียว
	เมืองชนบท
ทิศใต้	เมืองปักธงชัย
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	เมืองพุทไธสง
ทิศตะวันออกเฉียงใต้	เมืองประโคนชัย
	เมืองรัตนบุรี

¹ ห่องสมุควชิรญาณ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จศ. 1190 (พ.ศ. 2371) เลขที่ 8 เรื่อง "บัญชีรายชื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้น (จดหมายเหตุรายชื่อเจ้าเมืองลาวเขมร)".

ดังนั้นเมืองนครราชสีมาจึงมีเมืองขึ้นรวมทั้งสิ้น 14 เมือง ดังมีรายชื่อต่อไปนี้

เมืองชัยภูมิ

เมืองบำเหน็จณรงค์

เมืองจัตุรัส

เมืองเกษตรสมบูรณ์

เมืองภูเขียว

เมืองชนบท

เมืองปักธงชัย

เมืองบุรีรัมย์

เมืองพิมาย

เมืองพุทไธสง

เมืองนางรอง

เมืองประโคนชัย

เมืองรัตนบุรี

เมืองนครจันทิก

ต่อมาใน พ.ศ. 2435 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองส่วนภูมิภาคเสียใหม่ทั่วราชอาณาจักร โดยแบ่งออกเป็นมณฑลเทศาภิบาล นครราชสีมาก็มีฐานะเป็นมณฑลหนึ่ง ซึ่งได้รวบรวมหัวเมืองเข้าด้วยกันทั้งหมด 19 หัวเมือง¹ รวมทั้งเมืองนครราชสีมาเอง แล้วแบ่งเป็น 4 บริเวณ คือ บริเวณนครราชสีมา บริเวณนางรอง บริเวณชัยภูมิ และบริเวณวิเชียรบุรี หัวเมืองทั้ง 19 ซึ่งถูกจัดเข้าเป็นมณฑลนครราชสีมา ได้แก่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม.2.14/14 เรื่อง "พระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา".

เมืองนครราชสีมา

เมืองนครจันทัก

เมืองปากช่องชัย

เมืองพิมาย

เมืองนางรอง

เมืองบุรีรัมย์

เมืองพุทไธสง

เมืองรัตนบุรี

เมืองประโคนชัย

เมืองชัยภูมิ

เมืองบำเหน็จณรงค์

เมืองจัตุรัส

เมืองภูเขียว

เมืองเกษตรสมบูรณ์

เมืองวิเชียรบุรี

เมืองบัวชุม

เมืองไชยบาล

เมืองกำพราน

เมืองเพชรบูรณ์

ปัจจุบันจังหวัดนครราชสีมาแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 19 อำเภอ กับอีก
2 กิ่งอำเภอ¹ คือ

¹ ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี และประกาศราชบัณฑิตยสถาน เรื่องกำหนดชื่อ
ทวีป ประเทศ เมืองหลวง มหาสมุทร ทะเล และเกาะ และเรื่องการเขียนชื่อจังหวัด เขต
อำเภอและกิ่งอำเภอ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2520),
หน้า 82-83.

อำเภอเมืองนครราชสีมา

อำเภอขุขันธ์

อำเภอจักราช

อำเภอโชคชัย

อำเภอชุมพวง

อำเภอด่านขุนทด

อำเภอห้วยแถลง

อำเภอขามสะแกแสง

อำเภอขามทะเลสอ

อำเภอครบุรี

อำเภอคง

อำเภอโนนสูง

อำเภอโนนไทย

อำเภอปากช่อง

อำเภอบัวชุม

อำเภอพิมาย

อำเภอประทาย

อำเภอสีคิ้ว

อำเภอสูงเนิน

กิ่งอำเภอเสิงสาง ขึ้นกับอำเภอครบุรี

และกิ่งอำเภอบ้านเหลื่อม ขึ้นกับอำเภอคง